

УДК 371.381:338.432

JEL: N3, N5

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0001-8384-9293>

Л.В. Дідківська

СИНЕРГІЯ ПРОСВІТНИЦТВА ТА КООПЕРАЦІЇ В ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА в кінці XIX – на початку XX ст.

У статті обґрунтовано, що внаслідок взаємовпливу просвітництва та сільськогосподарської кооперації в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. відбувся інтенсивний розвиток сільського господарства та становлення селянина-фермера.

Ключові слова: кооперація, сільськогосподарська кооперація, сільськогосподарський кооператив, кооперативні союзи, історичний досвід, селяни.

Постановка проблеми. Однією з основних перешкод на шляху економічного розвитку сучасного українського села є відсутність відповідної державної політики розвитку національного селянського кооперативного руху, а також нерозуміння селянами переваг сільськогосподарських кооперативів та відсутність професійних кооперативних кадрів. Водночас вітчизняний історичний досвід розвитку сільськогосподарської кооперації кінця XIX – початку XX ст. довів, що кооперативні організації завдяки культурно-просвітницькій та господарській діяльності здатні забезпечити конкурентоспроможність селянських господарств в умовах ринку, сприяти розвитку аграрного підприємництва серед дрібних та середніх сільськогосподарських виробників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичний досвід господарської діяльності сільськогосподарської кооперації відображено у дослідженнях Ф. Горбоноса, Л. Горкіної, В. Зіновчука, Л. Молдаван, П. Саблука, В. Юрчишина, А. Пантелеймоненка та ін. Проте не менш важливою була й просвітницька роль кооперативних організацій в кінці XIX – на початку XX ст. в Україні в умовах розкріпачення селян і становлення селянських (фермерських) господарств.

Метою дослідження є виявлення історичної ролі прибічників кооперативного руху, організаційних форм сприяння піднесенню селянського господарства, а також безпосередньо вітчизняної сільськогосподарської кооперації в удосконаленні культури землеробства, підвищенні освітнього рівня селянства, зародженні кооперативної літератури та внесенні кооперативної ідеології в широку громадську свідомість селян.

Виклад основного матеріалу. Важлива роль у розвитку сільського господарства, формуванні селянина-фермера та поширенні вітчизняної кооперації в кінці XIX – на початку XX ст. належала інтелігенції, що активно пропагувала західноєвропейський кооперативний досвід серед українських селян, доводила необхідність впровадження агрономічних знань у сільськогосподарське виробництво та використання удосконаленої сільськогосподарської техніки. Їхня діяльність не обмежувалася теоретичними викладками та статтями у популярних виданнях, вони безпосередньо на практиці стимулювали появу та адаптацію кооперативів, забезпечували легітимність їх роботи, підвищували можливості їх виживання та функціонування в межах існуючої економічної системи. Особлива заслуга учених тієї доби у тому, що вони не були кабінетними дослідниками, свої теоретичні висновки апробували на практиці, працюючи у міністерствах, органах місцевого самоврядування (земствах), зініційованих ними громадських організаціях, безпосередньо з малограмотними селянами. Недарма відомий вчений О. Чупров стверджував, що «всюди, де земство чи одиничні інтелігентні сили з енергією бралися за проповідь удосконалень, ці останні швидко прививалися в нашому селянському середовищі, можливо, навіть швидше, ніж у Західній Європі» [1, с. 281]. Це пояснюється тим, що саме в Україні був сприятливий ґрунт для розвитку сільськогосподарської кооперації. Причому на її формування в більшій мірі впливали неформальні інститути (селянські традиції, звичаї, моральні установки, стереотипи мислення та поведінки, менталітет українського селянства), ніж недостатньо вироблені на той момент формальні. Так, властиві українському селянину взаємодопомога та взаємовиручка, чесність і порядність, помірність і відсутність погоні за надприбутками зіграли визначну роль у формуванні сільськогосподарської кооперації в Україні, в основі якої – індивідуалізм, історично притаманний українському селянству, та поширені в Україні європейські традиції селянського підприємництва. Більше того, як наголошу-

вав відомий теоретик кооперації та організатор кооперативного руху М.І. Туган-Барановський, сільськогосподарська кооперація стала важливим засобом згуртування українців у націю, шляхом до збереження «молодих паростків української волі» [2, с. 5], національного відродження української державності, формування вітчизняної культури. Інші кооператори також вважали, що метою кооперації є не тільки економічне та культурне зростання українців, але й згуртування нації. Так, В. Доманицький у 1901 р. на з'їзді представників українських громад у Києві підняв питання «про високу вагу кооперації в справі відродження української нації» [3, с. 8].

Популяризацією кооперативних ідей та агрокультурних новацій через читання лекцій, консультування, друк відповідної літератури, безпосередньо практичну роботу була насичена діяльність відомих харківських кооператорів М. Балліна (1829–1904) та В. Козлова (1842–1920), а також Г. Галагана (1819–1888), М. Левицького (1858–1934), В. Доманицького (1877–1910), В. Нагірного (1847–1921) та багатьох інших. Діяльність окремих ентузіастів стала імпульсом до формування кооперативних громадських організацій та сільськогосподарських спілок, які у більшій мірі не мали ознак справжніх кооперативів, проте сприяли піднесенню селянського господарства, розвитку споживчої (Харківське споживче товариство, 1866 р.) та кредитної (Гадяцьке ощадно-позичкове товариство, 1869 р.; Сокиренське ощадно-позичкове товариство, 1871 р.; «Крайовий союз кредитовий», 1898 р.) селянської кооперації. У Львові з 1868 р. ефективно діяло товариство «Просвіта», що стало центром українсько-громадських культурних і господарських організацій Галичини, а з 1898 р. розпочала плідну роботу організація «Сільський господар», започаткувавши видавництво однойменного журналу, який згодом фактично став центральним органом сільськогосподарської кооперації. Неабияку роль відіграли і перші благодійні кредитні товариства, які виникли за ініціативи Г. Галагана, ощадно-позичкові каси, утворені за підтримки держави, земські каси дрібного кредиту, перші хліборобські артілі, а також сільськогосподарські спілки (Харківська сільськогосподарська спілка, 1880 р.; «Спілка для господарства й торгівлі», 1899 р.).

Значне зростання кількості сільськогосподарських спілок спостерігалось із 28 лютого 1898 р., коли був затверджений нормальний статут для місцевих сільськогосподарських спілок (до

1900 р. в Україні налічувалося 23 сільськогосподарські спілки, а у 1904 р. – 58 [3, с. 10]). Завданнями сільськогосподарських спілок було піднесення освітнього рівня селян та підвищення культури селянського господарства через забезпечення удосконаленням сільськогосподарським реманентом, впровадження меліоративної, агрономічної та ветеринарної допомоги тощо. Наприклад, вище згадана Харківська сільськогосподарська спілка в 1912 р. складалась із 34 відділів (хліборобське бюро по закупках, відділ скотарства, сільськогосподарського знання, холодильний відділ, селекційна станція, хімічний відділ, відділ хліборобського знаряддя, видавничий відділ та інші) та мала п'ять видань (Хліборобський місячник з економічних та кооперативних питань, популярний журнал «Хлібороб», Бюлетень міжселянської кооперації та Бюлетень американського сільськогосподарського бюро) [4, с. 330].

Позитивний вплив на підвищення продуктивності селянського господарства та розвиток сільськогосподарської кооперації мало й те, що під час проведення реформи П. Столипіна селянам надавалась широкомасштабна агроекономічна допомога та створювалась мережа кооперативних навчальних центрів. Спеціально створеною агрономічною службою для селян були організовані навчальні курси зі скотарства та молочарства, демонструвались і впроваджувались прогресивні форми сільськогосподарського виробництва. Плідно працювали земські й урядові агрономи, очолюючи агрономічні заходи сільськогосподарських спілок. В «Енциклопедії українознавства» зазначено, що земські агрономи «...довгий час були головними пропагандистами й інструкторами кооперації» [5, с. 1125], хоча фахівців і було обмаль. У 1913 р. в Україні налічувалося 520 агрономів та 758 їхніх помічників та інструкторів-фахівців. На кожного агрономічного працівника припадало більше, ніж 25000 селян, а на одного агронома – утричі більше. Разом з тим, у волостях і селах вони розмістили свої дільниці, які мали показові поля, зразкові пасіки, прокатні машини, ферми породистої худоби, бібліотеки. Їм вдалось розгорнути досить активну роботу щодо підвищення культури землеробства селян та підвищення врожайності їхніх господарств [6, с. 57].

Дефіцит фахівців-агрономів компенсувався завдяки тісній співпраці з сільськогосподарськими спілками, що об'єднували прогресивну частину сільського населення. 1912 р. в Україні існувало вже 532 спілки (254 на Полтавщині, 60 на Катеринослав-

щині, 66 на Чернігівщині, 60 на Харківщині та 31 на Київщині) [7, с. 9]. Їхня кількість постійно зростала (рис. 1), ускладнювались господарчі завдання кооперації, створюючи передумови для формування сільськогосподарських товариств, які зосереджувалися не стільки на культурно-просвітницькій діяльності, як на безпосередньо господарській (постачали селянським господарствам сільськогосподарський реманент та техніку, насіння та добрива, займалися переробкою та збутом сільськогосподарських продуктів тощо).

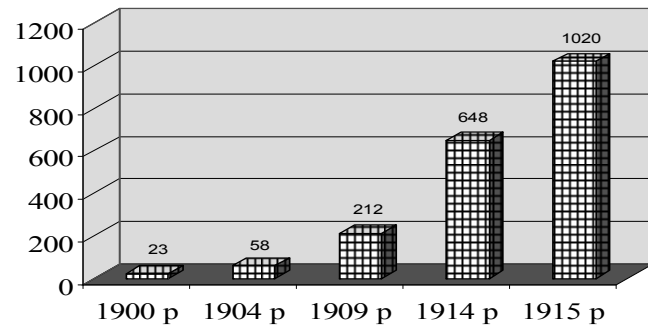

Рис 1. Динаміка зростання кількості сільськогосподарських спілок в Україні за 1900–1915 рр., од.

Джерло: Мацієвич К. З минулого сільськогосподарської кооперації. *Українська сільськогосподарська кооперація*. Подєбради, 1926. Збірник 1. С. 10; Бородаєвський С.В. Історія кооперації. Прага : Український громадський видавничий фонд, 1925. С. 330.

Із поширенням кооперації виникла гостра потреба у фаховій підготовці кооперативних працівників. Перші кооперативні курси для селян з'явилися в 1910 р. за ініціативи відомого кооператора Б. Мартоса. Надзвичайну популярність мали сільськогосподарські наради та сільськогосподарські читання. Лише товариством «Просвіта» до 1913 р. було організовано роботу 17 кооперативних курсів, де навчався 471 слухач та видано 520635 господарсько-кооперативних книжок [8, с. 58]. Тоді ж при товариствах сільського господарства започатковано діяльність комітетів допомоги сільській кооперації. Найбільш плідно працювали Харківський, Полтавський, Подільський та Чернігівський комітети [9, с. 35].

Значному розвитку сільськогосподарських товариств в Україні сприяли і кредитні кооперативи, понад 70% яких виконували

функції справжньої сільськогосподарської кооперації, спрямовуючи позички на виробничі потреби сільськогосподарських виробників. Крім того, кредитні товариства в Україні брали на себе і посередницькі операції, поступово поєднуючи їх з переробкою сільськогосподарських продуктів, поліпшенням умов та якості землеробства, скотарства тощо. Завдяки універсальному характеру кредитної кооперації на її основі виросла чітка організаційна структура сільськогосподарської кооперації (первинні кооперативи, районні та обласні союзи на чолі з координаційною установою Центральний Український сільськогосподарський союз («Централ»)).

«Централ» з'явився завдяки зусиллям національно свідомої інтелігенції, що об'єдналася навколо центрального органа товариства українських кооператорів «Наша кооперація» (1912 р.). Уже 1913 р. на Всеросійському Кооперативному з'їзді у Києві за ініціативи представників товариства було прийнято постанову про відкриття «Київського центрального сільськогосподарського товариства», а згодом складений та поданий на затвердження статут цієї організації, проте його затверджували аж два роки. 25 жовтня 1915 р. розпочало свою діяльність Київське центральне сільськогосподарське товариство, перетворене в 1918 р. на («Централ»), який в 1919 р. об'єднав 43 союзи та 728 сільськогосподарських кооперативів. Багато зусиль для розвитку цієї організації доклали П. Пожарський (голова), В. Коваль (заступник), Т. Добрянський та інші [10, с. 19–20]. Товариству «Наша кооперація» завдячуємо і видавництвом українського щотижневого журналу з однойменною назвою, який став ідейним центром для українських кооператорів. У 1913 р. на Всеросійській кооперативній виставці у Києві журнал «Наша кооперація» одержав малу золоту медаль за «допомогу поширенню відомостей по всіх галузях кооперації» [8, с. 53]. Крім того, товариству «Наша кооперація» належить видання двох стінних кооперативних табель-календарів, біля десяти назв кооперативних брошур, два кишенькових календарі «Товариш», декілька плакатів тощо. За його сприяння започатковано київський журнал «Муравейник – Комашня», харківський «Хлібороб» та катеринодарський «Союз», проведено першу Всеросійську кооперативну виставку та другий Всеросійський кооперативний з'їзд у Києві.

Українську кооперацію Галичини представляв «Крайовий союз ревізійний» (1903 р.), який взяв на себе контрольно-

ревізійну функцію щодо роботи кооперативів і кооперативних союзів, захист інтересів кооператорів перед владою та законом, створення нових кооперативних спілок і союзів (табл. 1), консультування щодо діловодства та обліку, організацію кооперативних шкіл-курсів, бібліотек, музеїв, підрахунок і популяризацію статистичних даних кооперації, видання періодики. Союз розгорнув діяльність, не отримуючи дотацій із фондів державних і крайових, у своїй діяльності спирався виключно на членські внески товариств. Водночас майже половину спілок Союз звільняв від них з метою сприяння становленню та розвитку кооперації. Так, у 1908 р. було звільнено від внесків 98 товариств із загальної кількості 227 [11, с. 4]. Стрімкий розвиток кооперації сприяв виникненню її спеціалізованих форм. Уже в 1913 р. галицька кооперація була представлена шістьма кооперативними союзами («Крайовий Союз Кредитовий», «Союз крайовий господарсько-молочарський», Союз споживчих товариств «Народна Торгівля», «Союз господарсько-торгівельних спілок», «Крайовий союз для збуту худоби», «Крайовий союз ревізійний») та двома інституціями («Просвіта» та «Сільський господар»).

Таблиця 1

Українські кооперативні союзи Галичини, організовані Крайовим союзом ревізійним в 1904–1908 рр., од.

Рік	1904	1905	1906	1907	1908
Кількість союзних об'єднань	70	100	134	180	227

Джерело: Звіт товариства «Крайовий союз ревізійний» у Львові з діяльності товариства і розвитку союзних об'єднань за 1908 рік. *Економіст*, 1909. Річник VI. Частина 1. С. 2.

Кооперативно-союзне будівництво, що розгорнулось в Україні, потребувало великої кількості кваліфікованих працівників. Тому восени 1917 р. у Києві кооперативним відділом Міністерства земельних справ було організовано вищі інструкторські кооперативні курси для підготовки штату кооперативних інструкторів. Навесні 1918 р. було випущено близько 100 досвідчених інструкторів у різних галузях кооперації. У вересні того ж року Український Центральний Кооперативний Комітет започаткував роботу безкоштовних курсів такого ж типу, які взяли на навчання 314 слухачів. У жовтні у Києві коштами Союзбанку було відкрито трирічну середню загально-кооперативну школу на честь п'ятдесятиріччя української кооперації, а «Дніпросоюз» започаткував однорічну

нижчу споживчо-кооперативну школу ім. В. Доманицького. Крім того, розпочала свою діяльність однорічна кооперативна школа ім. В. Доманицького в Звенигородці, а згодом з'явилися кооперативні школи і в інших містах України [8, с. 74–75]. Водночас радянська влада почала використовувати кооперативні школи та курси з метою пропаганди колективних форм господарювання.

Підготовку фахівців середньої кваліфікації здійснювали технікуми та професійні кооперативні школи, а також вищі навчальні заклади: відділи Київського економічно-адміністративного інституту та Київського українського народного університету, а також Київський кооперативний інститут, який був створений 1920 р. за ініціативою і концепцією М. Туган-Барановського. При кооперативному інституті існували кооперативні педагогічні курси, які готували інструкторів культурно-освітньої діяльності, вчителів для кооперативних шкіл і курсів споживчої, сільськогосподарської і кредитної кооперації, а також учителів товарознавства. В свою чергу кооперативні працівники проводили кооперативно-просвітницьку роботу на селі (влаштовували кооперативні куточки в товариствах, місцевих селянських будинках, хатах-читальнях; організовували бесіди, читання, лекції, курси, гуртки; засновували бібліотеки, передплачували газети, журнали, книжки, поширювали кооперативну літературу тощо). Проте радянська влада не дозволила широко розгорнути плідну діяльність Київського кооперативного інституту, з лютого 1921 р. він був перетворений на кооперативно-продовольчий факультет Інституту народного господарства.

Упродовж 20-х років ХХ ст. в усіх напрямках діяльності сільськогосподарської кооперації, включаючи культурно-просвітницький, виявилася стійка тенденція до посилення державного впливу. Так, Декретом від 22 серпня 1924 р. «Про сільськогосподарську кооперацію» кооперативам дозволялося займатися «поширенням сільськогосподарського знання шляхом організації читань, бесід, популярних бібліотек, виставок, показових і дослідних ділянок, видання періодичної й неперіодичної літератури тощо» лише під загальним контролем Наркомосвіти і Наркомзему відповідних республік [12, с. 80–81].

Посилився вплив і на роботу навчальних закладів. Так, Київський кооперативний технікум до 1923 р. утримувався виключно за рахунок власних коштів кооперативних спілок. Кооперативні установи перераховували для його утримання 1,2% прибутків від

реалізації своєї продукції, проте у 1926–1927 навчальному році державою було надано 50% необхідних коштів [13, с. 58]. Причому така статистика не свідчить про недостатність коштів у кооперативів, адже в 1928–1929 рр. при добудові третього поверху споруди Київського кооперативного технікуму кооперативні спілки перерахували 325 тис. крб, державою було надано 100 тис. крб [14, с. 123]. Наступним кроком після фінансування навчального закладу було втручання державних органів у затвердження навчальних планів інституту. Незважаючи на утиски держави, плідну наукову і освітню діяльність у галузі теорії і практики сільськогосподарської кооперації виконувала кооперативна секція Товариства українських економістів при ВУАН, Харківський та Одеський кооперативні інституту, а також кооперативні технікуми, професійні школи та курси.

Основним джерелом поширення кооперативних знань у той період була відновлена 1922 р. Всеукраїнська кооперативна видавнича спілка «Книгоспілка» (1918 р.). Основне її завдання – видавництво та продаж книжок із кооперації, сільського господарства й інших галузей знань, а також постачання кооперативним та іншим організаціям канцелярського та наочного приладдя з природознавства, медицини, географії тощо. До того ж видавався кооперативний журнал «Нова громада» і газета «Кооперативне знання». Динаміку розвитку видавничої діяльності «Книгоспілки» продемонстровано у табл. 2.

Таблиця 2

Видавнича діяльність «Книгоспілки» в 1923–1926 рр.

Роки	1923	1923/1924	1924/1925	1925/1926
Кількість виданих назв книжок, од.	26	137	348	551
Кількість друкованих аркушів	141	471	1013	2299

Джерело: Дешко Є. Кооперація на Україні. Харків : Урядова друкарня ім. Фрунзе, 1927. С. 93.

Практично ця спілка посідала перше місце серед інших кооперативних видавництв («Кооперативне будівництво», «Кооперативне село», «Міжкооперативний щоденник», «Кооперативне життя» та ін.). Так, «Книгоспілкою» за 1925/1926 р. видано 2299 д.а., «Центросоюзом» – 1039 д.а. [15, с. 93–95].

Підвищення культурно-освітнього рівня селян і розуміння ними переваг сільськогосподарської кооперації сприяло збільшенню кількості населення, залученого до кооперації в Україні (рис. 2).

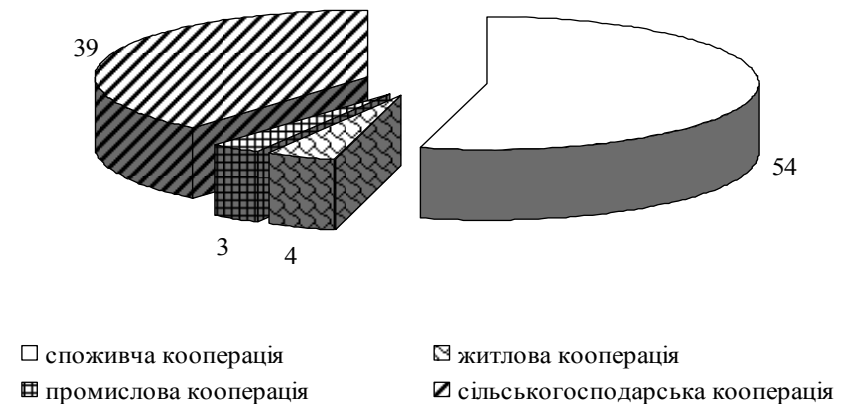

Рис. 2. Пітома вага окремих форм вітчизняної кооперації за кількістю кооперованого населення в 1925 р., %

Джерело: Целларіус В. Сучасна українська кооперація (її стан та розвиток). Х. : Книгоспілка, 1926. С. 61.

Незважаючи на досягнення сільськогосподарської кооперації та її видатну роль у розвитку сільського господарства та у формуванні самодостатнього селянина-господаря, діяльність сільськогосподарської кооперації у кінці 20-х років ХХ ст. була припинена у зв'язку з впровадженням радянською владою політики насильницької колективізації селян. Сільськогосподарська кооперація продовжувала свою діяльність лише на західноукраїнських землях. Центром господарського життя українських селян, рівноправним учасником сільськогосподарського ринку та експортером продукції сільського господарства було товариство «Сільський господар». Як справедливо стверджує сучасна дослідниця Л. Рева-Родіонова, однією із його заслуг можна вважати створення агрономічної організації повітово-філіальної форми. «Сільський господар» у рамках реалізації аграрної реформи розробив програму громадсько-агрономічної діяльності, що включала розвиток аграрної культури, національної сільськогосподарської науки та освіти, методичку діяльності агрономічної ор-

ганізації. Внаслідок її впровадження кожна філія мала повітового агронома, інструкторів і ветлікаря на кілька повітів [16, с. 69]. Агрокультурно-просвітницька діяльність здійснювалась через теоретичне та практично-показове навчання. Крім того, «Сільський господар» займався питаннями якості та стандартизації продукції, що збувалась через кооперативи. Не менш важливою була ініціатива товариства започаткувати роботу меліоративної кооперації (1923 р.). У серпні 1924 р. вже існувало 479 меліоративних товариств, що об'єднували понад 6000 членів [7, с. 36]. З 1923 р. по 1 жовтня 1925 р. заходами кооперації осушено 5385 дес. землі, а за один лише 1925–1926 рік осушено 8025 дес. Так, за чотири роки меліоративна робота кооперації забезпечила селян додатковими 13 тис. дес. придатної для хліборобства землі [15, с. 49].

У 1939 р. була припинена робота сільськогосподарської кооперації і на західноукраїнських землях. Проте цей неоціненний досвід організаційно-господарської та культурно-просвітницької діяльності повинен стати вагомою складовою сучасного відродження сільськогосподарської кооперації.

Висновки. Зародженню вітчизняної сільськогосподарської кооперації передувала ініціатива окремих громадських діячів та активна діяльність недержавних організацій, які опікувалися підвищенням освітнього та агрокультурного рівня селян, знайомили їх із західноєвропейським кооперативним досвідом. У кінці XIX – на початку XX ст. перші благодійні кредитні товариства, ощадно-позичкові каси, утворені за підтримки держави, земські каси дрібного кредиту та інші форми допомоги селянському господарству з боку земств, а також сільськогосподарські спілки, хліборобські артілі безпосередньо сприяли вітчизняному кооперативному будівництву насамперед завдяки поширенню серед селян кооперативної ідеології, кооперативних знань, навичок взаємодопомоги, підвищенню культури землеробства, освітнього рівня селян. Саме ці первісні інститути допомоги селянському господарству поклали початок розвитку споживчої і, головне, кредитної кооперації, яка брала на себе й посередницькі операції, поступово поєднуючи їх з переробкою сільськогосподарських продуктів, поліпшенням умов та якості землеробства, скотарства тощо, тим самим виконуючи функції сільськогосподарської кооперації. Формування сільськогосподарської кооперації як самоорганізованої автономної самодостатньої організації супроводжувалося зародженням української кооперативної літератури та розвитком кооперативної освітньої діяльності, що відіграло визначну роль у становленні селянина-господаря, який усвідомлював переваги кооперування для піднесення продуктивності власного господарства, застосовував досягнення тогочасної агрономії, став повноцінним учасником ринку.

З огляду на сучасні виклики, пов'язані зі становленням інноваційної моделі економічного зростання, та жорсткими вимогами глобальної конкуренції, кооперативний досвід науково-технічного забезпечення виробництва, впровадження прогресивних технологій та організаційних новацій набуває особливого значення. Крім того, у зв'язку з дискредитацією кооперативної ідеї у радянський період особливої актуальності набуває просвітницька діяльність, спрямована на поширення знань про соціально-економічну сутність сільськогосподарської кооперації, її принципи та цінності. У першу чергу зусилля мають бути направлені на популяризацію кооперації у суспільстві (засобами масової інформації та безпосередньо управліннями агропромислового розвитку при місцевих органах влади, депутатами селищних та районних рад, аграрними громадськими організаціями, ініціативними прибічниками кооперативного руху, дорадчими службами) з метою формування її позитивного іміджу. Системна інформаційно-консультаційна діяльність дозволить ефективно вирішувати проблеми об'єднання малих та середніх виробників у кооперативи за умови підвищення рівня знань у сфері сільськогосподарської обслуговуючої кооперації самих ініціаторів через залучення експертів, підготовку висококваліфікованих кооперативних кадрів.

Однією з нагальних проблем розвитку кооперації в Україні є підготовка кооперативних кадрів, які будуть усвідомлювати сутність та значення кооперації, шанувати її традиції та ідеали, дотримуватись кооперативних принципів, мати глибокі знання з кооперативної теорії та практики. Адже нехтування кооперативними принципами та цінностями призводить до утворення псевдокооперативів (колгоспи, «кооперативи» перших років незалежності України, сільськогосподарські виробничі кооперативи), що деформує розуміння соціально-економічної сутності кооперації, підриває її авторитет. Тому завдання сучасних спеціалістів у сфері кооперації – повернути довіру до неї у населення. Сьогодні вищі навчальні заклади, коледжі та технікуми Укоопспілки здійснюють якісну підготовку фахівців для різних галузей господарської діяль-

ності, проте особливу увагу варто приділити вивченню організаційно-кооперативної діяльності, оскільки розбудова системи вітчизняної кооперації – актуальне завдання сьогодення.

1. Чупров А.И. Речи и статьи. Т.2. М.: Издание М. и С. Сабашниковых, 1909. 609 с.
2. Туган-Барановський М. Остання мета кооперації. Українська кооперація. 1918. Кн. 1. С. 2–14.
3. Мацієвич К. З минулого сільськогосподарської кооперації. *Українська сільськогосподарська кооперація*. Подєбради, 1926. Збірник 1. С. 1–16.
4. Бородаєвський С.В. Історія кооперації. Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925. 344 с.
5. Витанович І. Кооперативна наука. *Енциклопедія українознавства в 10 т.* Т.3. Париж – Нью-Йорк: Молоде життя, 1959. 1200 с.
6. Сільськогосподарський календар-порадник на 1922 рік. К.: Державне видавництво, 1922. 105 с.
7. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. Харків: Книгоспілка, 1925. 91 с.
8. Пожарський П.Н. Нариси з історії української кооперації. К.: Робітнича книгарня, 1919. 80 с.
9. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. Харків: Червоний шлях, 1925. 52 с.
10. Доманицький В. Коротка історія й напрямок діяльності Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу «Централ». *Українська сільськогосподарська кооперація*. Подєбради, 1926. Збірник 1. С. 17–42.
11. Народа в справі І національного кооперативного конгресу [авторство не встановлено, видано під псевдонімом N.]. *Економіст*. 1909. Річник 6. Частина 10. С. 2–11.
12. Литвицький М. Сучасне становище сільськогосподарської кооперації на Україні. *Українська сільськогосподарська кооперація*. Подєбради, 1926. Збірник 1. С. 73–130.
13. Державний архів Київської області. Ф. Р-989. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 58.
14. Державний архів Київської області. Ф. Р-290. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 123.
15. Дешко Є. Кооперація на Україні. Харків: Урядова друкарня ім. Фрунзе, 1927. 97 с.
16. Рева-Родіонова Л.А. Українське товариство «Сільський господар»: (1899–1944). Історія. Досвід. Терноп.: Підручники і посібники, 2000. 368 с.

References

1. Chuprov, A.I. (1909). Speeches and articles. Vol. 2. Moscow: Izdanie M. i S. Sabashnikovoykh [in Russian].
2. Tugan-Baranovskiy, M. (1918). The last goal of the cooperation. *Ukrainian cooperation*. Book. 1. pp. 2–14 [in Ukrainian].
3. Macijevych, K. (1926). From the past of agricultural cooperation. *Ukrainian Agricultural Cooperative*, 1, pp. 1–16 [in Ukrainian].
4. Borodajevskiy, S.V. (1925). History of co-operation. Prague: Ukrain-skyj gromads'kyj vydavnychyj fond [in Ukrainian].
5. Vytanovych, I. (1959). Cooperative science. *Encyclopedia of Ukrainian Studies in 10 v. V. 3*. Paris – New York: Molode zhyttja [in Ukrainian].
6. Agricultural Calendar Advisor for 1922. (1922). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo [in Ukrainian].
7. Batjuk, I. (1925). Agricultural cooperation in Ukraine. Kharkiv: Knygospiilka [in Ukrainian].
8. Pozhars'kyj, P.N. (1919). Essays on the history of Ukrainian cooperation. Kyiv: Robitnycha knygarnja [in Ukrainian].
9. Vysochans'kyj, P. (1925). A brief history of the cooperative movement in Ukraine. Kharkiv: Chervonyj shljia [in Ukrainian].
10. Domanyckyj, V. (1926). Brief history and direction of the Central Ukrainian Agricultural Cooperative Union "Central". *Ukrainian Agricultural Cooperative*. 1, pp. 17–42 [in Ukrainian].
11. Meeting on the case of the First National Cooperative Congress [authorship is not established, published under the pseudonym N]. (1909). *Economist*. Richnyk 6. Chastyna 10, pp. 2–11 [in Ukrainian].
12. Lytvyc'kyj, M. (1926). The current state of agricultural co-operation in Ukraine. *Ukrainian Agricultural Cooperative*, 1, pp. 73–130 [in Ukrainian].
13. State Archive of the Kiev region. F. R-989. Op. 1. Spr. 25. Ark. 58 [in Ukrainian].
14. State Archive of the Kiev region. F. R-290. Op. 1. Spr. 69. Ark. 123 [in Ukrainian].
15. Dешко, Je. (1927). Cooperation in Ukraine. Kharkiv: Uriadova drukarnia im. Frunze [in Ukrainian].
16. Reva-Rodionova, L.A. (2000). Ukrainian Society "The Farmer": (1899–1944). History. Experience. Ternopil': Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].

Одержано 2.10.2017 р.